

**НЕЙРОФІЗІОЛОГІЧНІ, ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ
ТА ГЕНДЕРНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ПІДЛІТКОВОЇ АГРЕСІЇ**

Бажаність благісності людського життєвого шляху для соціуму і необхідність світлості поглядів та думок індивіда, для оптимальної реалізації творчого потенціалу особистості передбачають багатогранний розгляд траєкторії психічного онтогенезу та дизонтогенезу дитини й підлітка. З концептуальних позицій сучасного системно-ієрархічного підходу до формування становлення та проявів психологічних ознак особистості в усіх сферах та формах її діяльності, включаючи адаптаційні форми поведінки в соціумі. На сьогоднішній день проблема вивчення агресивної поведінки в підлітковому віці є дуже важливою, тому що вона набуває найбільшої гостроти форм прояву та забарвлення саме в цьому віці. Результати вітчизняних і зарубіжних кримінологічних розробок відображають високий коефіцієнт участі молодих людей у вчиненні антисуспільних діянь [8]. Наведені дані Департаменту інформаційних технологій МВС України свідчать про зростання в Україні за роки незалежності рівня загальної злочинності у 4 рази: у 2004 р. – 520 105 злочинів (109,2 на 10 тис. населення), який дещо знизився у 2005 р. – на 6,6 % (485 725 злочинів); питома вага тяжких та особливо тяжких (тяжких тілесних ушкоджень, злочинів, пов'язаних із використанням зброї та вибухових речовин, розбоїв, грабежів, хуліганств) у загальній кількості злочинів у 2005 р. становила 56,3%. Серед злочинів загальнокримінальної спрямованості, попри низхідну динаміку по відношенню до 2004 р. на 7,4%, домінували перш за все: крадіжки приватного та державного майна – 184823; злочини економічної спрямованості – 45 107 (зокрема відсоток шахрайств зріс на 20,3%: 18 331 – у 2005 р.; 15 233 – у 2004 р.); хуліганства – 14 959.

Крім того, на злочини, вчинені неповнолітніми, незважаючи на зниження показника злочинності загальної на 14,5% і загально-кримінальної на 14,9% спрямованості, припадає 7,9% (або 26 470 злочинів) і, відповідно, 8,6% (26 147 злочинів) загальної сукупності злочинів, зареєстрованих у 2005 р. (Полина Бузало, 2006).

Провідним напрямом подальшої розробки цієї проблеми є розгляд різноманітних ініціувальних чинників, які впливають на формування різних видів підліткової агресії, дотримуючись системно ієрархічного підходу до визначення складових детермінантів, психологічних ознак особистості та її свідомості саме з концептуальних позицій характерних для сучасної вітчизняної науки (А.П. Саннікова, О.Я. Чебикін, Т.В. Дегтяренко, Т.М. Поплавская, А.В. Пастернацький, Е.О.Ломова, А.В.Кірейчев). При вивченні природи виникнення підліткової агресивності провідне місце належить визначенню її внутрішніх та зовнішніх факторів і механізмів формування агресивних форм поведінки (психофізіологічні, індивідуально-психологічні, гендерні, психоаналітичні детермінанти), особливостей клінічного їх прояву, а також прогнозуванню її наслідків, і своєчасній превенції. Поява агресивної поведінки в людини є наслідком дуже складного та багатогранного процесу змін у структурі особистості, а їх виникнення обумовлено участю різних факторів: психофізіологічні, психогенетичні, сімейні, індивідуально-психологічні, гендерні та ін. Ці чинники, які можуть впливати як поодинокі, так і разом, спричиняють певні труднощі щодо розгляду проблеми психологічних чинників ініціювання підліткової агресії. Не дивлячись на те, що вивчення цієї значущої для соціуму проблеми є дуже інтенсивним, все ж питання її генези та формування в процесі індивідуального розвитку і на цей час лишаються не дослідженими, що створює певні перепони до розробки своєчасних засобів попередження та психокорекції. Зрозумілим стає те, що ті всі знання, які були отримані в численних дослідженнях по агресії, потребують подальшої систематизації та ототожнення.

У цій статті маємо намір висвітлити деякі підходи до вивчення цього питання, які ми вважаємо дуже важливими.

Наше завдання – обґрунтувати з концептуальних позицій системного підходу актуальні напрями дослідження підліткової агресії на підставі висвітлення значення нейрофізіологічних, гендерних, індивідуально – психологічних та соціальних детермінантів її розвитку.

Нейрофізіологічні дослідження показали, що агресивна поведінка виникає при порушенні обміну тих чи інших нейротропних речовин – кортизолу, серотоніну. Перша велика група досліджень [9,10], виявила кореляції рівнів та метаболізму нейромедіаторів серотоніну (5-от) дофаміну (ДА) з агресивною, та протиправною поведінкою. Значний внесок до цього напрямку зроблено новосибірськими дослідниками [10]. В експерименті над тваринами формування ряду форм агресивної поведінки супроводжувалось натиском серотонінергічної трансмісії мозку. Це виражалось зниженням рівня 5-ОТ у різних відділеннях мозку, зменшенням концентрації його катаболітів та послабленням рецепції 5-ОТ [9,10].

Вивчаючи нейрофізіологічні механізми агресії, Н.Калін змодельовав їх під час експериментів на макаках резус, що дозволило йому виявити два різновиди агресії – захисну і атакуючу; які мають різні нейрональні механізми регуляції. Захисна агресія, викликана страхом, пов'язана з низькою серотонінергією активністю мозку, атакуюча, підвищенням рівня тестостерону і зниженням рівня кортизолу та, незалежно від виду, агресія моделюється факторами зовнішнього середовища [6]. Так різниця в проявах агресії між жіночими постатями та чоловічими у використанні прямої фізичної агресії пояснюється різним рівнем тестостерону в крові, це підтверджено в іспитах над тваринами (Bjorkvist, 1994). Ю.М.Антонян та співавтори вказують на наявність зв'язку стійкої антисоціальної поведінки з вираженими порушеннями серотонінергійних механізмів центральної нервової системи" [2]. Об'єкт дії ендозипінів – рецептори гамма – амінолінійної кислоти (ГАОК) типу А (ГАОКа-рецептори). Пов'язуючись з рецепторами, ендозипіни пригнічують їх функції та послаблюють ряд гальмівних процесів ЦНС, що призводить до гіпер реактивності та агресії. Об'єктом інтересів можливих нейрохімічних джерел таких форм асоціальної поведінки, як гіперсексуальність та агресивність, здавна є надвисокий рівень статевих гормонів. Однак, за сучасними даними, сексуальна поведінка відмічається не тільки рівнем статевих гормонів [4], дуже великий внесок належить гонадотропінам, вазо активному інтестональному пептиду та окситоцину. Дослідження ендогенних рецепторів каннабіноїдів (у тому числі Д-тетрагідроканнабінолу) та ендогенних лігандів – анандаміду - N-арахідонилетаноламиду та його аналогів є дуже важливим відкриттям нейрохімії останнього 10-річчя. Каннабіноїди здавна визнають як наркотичні речовини, які викликають патологічну гіперактивність, стан подовженого психічного, моторного та сексуального збудження. Ті форми "наркотичного сп'яніння" нерідко зв'язані з агресивністю та

протиправною поведінкою. На цей час систематично досліджується розподілення анандаміду в органах та тканинах, а також вивчаються механізми регуляції його концентрації в нейроструктурах ЦНС.

До біологічних детермінант кримінальної поведінки нерідко відносять генетичні аномалії - синдром Клайнфельтера (зайва X-хромосома - 47/ XXУсиндром). Зайва Y-хромосома пов'язана з підвищеною агресивністю, зайва X-хромосома - з аномаліями у сфері цілепокладання, з порушенням вольової регуляції поведінки [2].

Фахівці в галузі генетики поведінки підкреслюють, що генетична конституція індивіда (генотип) може налаштувати його на прояви агресії, але вирішальну роль у тому, чи буде вона явною чи нейтральною, відіграють фактори зовнішнього середовища. Інтелектуальна неповноцінність за П.Девідсоном тлумачиться як основа формування агресивної поведінки. Гіперактивність таких осіб сприяє підвищеній агресії [11].

Біологічні моделі звертаються до еволюційного і генетичного принципів пояснення агресії. Згідно з соціобіологічним підходом агресія виникла як адаптивна форма соціальної поведінки у процесі еволюції.

Таким чином, якщо узагальнювати біологічні (нейрофізіологічні, генетичні, еволюційні) дослідження в галузі розуміння природи агресивної поведінки, можливо стверджувати, що подібна поведінка – це насамперед реакція на негативні елементи навколишньої дійсності. Біологія людини може визначити та й визначає пороги агресивної чуйності, тривалості та ступеню в реалізації. Але, по відношенню до причини виникнення самої емоції агресії, біологія людини все ж таки є другорядною.

До індивідуально-психологічних чинників виникнення агресивної поведінки, ми відносимо: деструктивну поведінку, ауто деструктивну поведінку, особистісні негативні установки (знецінення моральних, правових, естетичних і етичних норм, ціннісні орієнтації особистості, відсутність позитивних життєвих спрямувань і цілей), постійний негативний настрій з невідреагованими емоціями (гніву, люті, образи, злості тощо), які призводять до аутоагресивної поведінки.

Низкою досліджень [11] визначено агресію як специфічний механізм регуляції, який будується на основі первинних емоційних реакцій і за певних умов може досягнути ступеня потреби в деструкції. Агресія може проявлятися у вигляді: реакції індивіда на загрозу його інтересам; захисту суб'єктивної реальності особистості; на різні стресові та фруструючі ситуації; також проявляється як цілеспрямована дія, спрямована на задоволення значимих цінностей та сфер людського існування.

З часом, у процесі поведінки особистості виділили чотири види агресії: це непряма агресія, пряма, емоційна та інструментальна агресія [11]. Так, Р. Чалдіні, Д. Кенерік, С. Нейберг виділили типи агресивності залежно від форми прояву та засобу агресивності суб'єкту (індивідуальна, групова, масова) та по правовій орієнтації ("законна", "незаконна") [11].

Згідно з О.М. Морозовим (1998), агресія поділяється по механізму виникнення (свідома, несвідома, афективна, індукційована), по відношенню до об'єкту впливу (пасивна, активна), по спрямованості (соціально-, гетеро-, ауто орієнтована), по масовості психосоціального розвитку. Емоційно-поведінкова реакція агресії соціалізується, отримує особистісний контроль, який реалізується через соціальні норми [11].

В останній час більшість представників західної психології та частина вітчизняних психологів пропонують розглядати агресію лише як один із можливих виходів із фруструючої ситуації – фрустраційна теорія (А.П. Колчина, Т.Г. Румянцева, Л.М. Семенюк). Такий підхід можна вважати більш доцільним. Разом з тим, ціла низка дослідників залишаються прихильниками теорії соціального научіння (О.Д. Ситковська, К.Н. Ємець, В.В.Криводерев, Є.С.Сербіна, С.Н. Єніколопов), згідно з якою, агресивна поведінка засвоюється в процесі соціалізації.

Часом буває, що людина змінює продуктивну діяльність на агресію – ця зміна є компенсаторною реакцією, яка породжена нездатністю людини застосовувати свою силу для досягнення певної мети. Це форма помсти життю за те, що воно її чимось образило. Людина, яка не може досягнути поставлених цілей конструктивно, прагне обирати деструктивні форми для досягнення бажаного чи збереження існуючого [11].

Аналіз та узагальнення наведених вище поглядів стосовно поняття "агресія" дозволяють розуміти її як мотивовану руйнівну поведінку, яка виявляється відкрито або приховано, активно чи реактивно, може бути виправданою, правомірною, або суперечити нормам і правилам поведінки людей в суспільстві; як таку, що завдає шкоду живим і неживим об'єктам нападу; спричиняє страждання або, принаймні, психологічний дискомфорт (негативні переживання, стан напруженості, страху, пригніченості тощо). Агресія може розглядатися не лише як поведінка, але і як: соціально-психологічне явище (за аналогією з кримінологічним явищем злочинності); поточний психічний стан; відносно стійка характерологічна риса особистості; потреба в отриманні певних почуттів, відчуттів та емоцій. Згідно з соціобіологічним підходом агресія виникла як адаптивна форма соціальної поведінки у процесі еволюції Соціально-психологічний підхід пояснює агресивну поведінку низкою соціальних (зокрема, інтелектуальних) факторів. Інтелектуальна неповноцінність за П.Девідсоном тлумачиться як основа формування агресивної поведінки. Гіперактивність таких осіб сприяє підвищеній агресії [11].

Існує думка про те, що агресивна поведінка є засобом для зняття напруги від збудження, яке виникає під час конфліктів [5]. Але дослідження вчених показали, що це не завжди так, та головну роль в цьому грає статева різниця в проявах агресії (D. Hokanson, M. Burgess, 1962; D. Hokanson, R. Edelman, 1966).

Ці дослідження показали, що в чоловіків, які проявляли агресію емоційне збудження(за яким стежили за допомогою відмічання фізіологічних зрушень з боку артеріального тиску) спадало швидше, аніж у тих, які вирішали конфлікти дружньо. Та в жінок все виявилось навпаки, коли дружньо вирішали конфлікт, збудження зникало, а при агресії залишалось. Д. Хокансон (D. Hokanson, 1970) пояснює це тим, що в чоловіків агресія є інструментальною формою поведінки, яка використовується за для вирішення конфліктних ситуацій. Чоловіки після проявлення агресії, як правило відчувають почуття провини та тривогу набагато менше аніж жінки. Жінки навпаки занепокоєні тим, що агресія може повернутися проти них самих, а проявив її вони будуть реагувати почуттям провини і страху (Х. Хекхаузен, 1986).

Учені вважають, що це обумовлено соціальними ролями, так чоловіки більш агресивні, щоб відстоювати територію, та продовжувати потомство, шляхом передачі найсильніших генів, а жінки, щоб виношувати, вирощувати дітей тощо (Р. Бэрон и Д. Ричардсон) [3]. Так, Р. Берон и Д. Ричардсон відмічають, що статева різниця у фізичній агресії більш помітна в ситуації, коли до агресії спонукає якась нужда, аніж коли до неї звертаються без змушення. Крім того, схильність чоловіків демонструвати агресію більш помітна, коли існує провокація, ніж коли її нема. В той же час Б. Коппер та

Епперсон (Korper, Epperson, 1991) виявили, що маскуліні жінки більш схильні до знаходження в гніві та у відігранні його на довколишніх [3].

Психоаналітики вважають, що люди за своєю природою завжди схильні до агресивних проявів. З. Фрейд розглядав агресію як поєднання Еросу (лібідо – життєва, сексуальна енергія) і Танатосу (мортідо- деструктивна енергія). У цій діаді вирішальну роль грає танатос тобто як злиття сексуального інстинкту та інстинкту смерті з домінуванням останнього [12].

Фрейд зазначав, що в людини накопичується енергія, яка прагне розрядитися, перш ніж досягне небезпечного рівня. Якщо тиск напруги в людській психіці – зростає, то це може бути вибухонебезпечно, може бути спалах гніву і - як наслідок - здійснюється акт насилля [12]. Згідно з фрейдистською концепцією, людина збуджується сексуальними і агресивними інстинктами чи потягами. З.Фрейд зазначав, що інстинкт самозбереження потребує агресивності, а сумління - не що інше, як переорієнтація агресії всередину самого суб'єкта. Тому в будь-якої людини існує потенційна готовність до агресії. Інстинкт агресії, як стійка характеристика індивіда, лежить в основі всіх емоційних та любовних відносин між людьми [12].

Згідно з теорією Фрейда внутрішня енергія акумулюється до небезпечного рівня, якщо людина не в змозі адекватно її розрядити шляхом катарсису. Метод катарсису полягає в тому, що людина починає розуміти, що в неї виникає напруга і звідки вона береться, та тоді вона в змозі щось із цією напругою робити: наприклад сублімувати її в щось інше (спорт, робота, та інші розваги) [11].

Рапарпорт (Rapaport, 1953) описує, як із часом у Фрейда змінювалось уявлення про афекти. Спочатку (Freud, 1894) він уважав їх майже повним еквівалентом потягів; до 1915 р. (Freud, 1915b, 1915c) він роздвлявся їх (їх зв'язок із задоволенням чи з білю, психомоторні та нейровегетативні аспекти) як процеси розрядки потягів, у 1926 г. він почав уважати їх вродженими передпосиланнями Его.

З точки зору Отто Кернберга, " афекти - це інстинктивні структури, тобто біологічно задані, що активізуються в процесі розвитку психофізіологічних паттернів. Саме психічний аспект цих паттернів, будучи особливим образом організований, утворює агресивний й лібідинальний потяг, описаний Фрейдом [13].

М. Кляйн висловила припущення, що в чистому вигляді агресивності не існує, обов'язково є взаємодія між агресивними та лібідозними тенденціями, вона (агресія) лише виявляється в кожного суб'єкта і в будь-якій ситуації у різних пропорціях. М.Кляйн довела, що агресія маленьких дітей пов'язана із почуттям провини і страху, що виникають з агресії – тут і замикається коло. Окрім того, З.Фрейд і М.Кляйн пов'язують глибиннопсихологічні витоки агресії з Едіповим комплексом: прагненням зайняти головне місце в сім'ї, разом із представником протилежної статі [12]. Дослідниця підкреслювала, що боротьба між інстинктом життя і інстинктом смерті є складовою частиною хворобливого переживання народження і тому збільшує тривогу. Проте свобода від голоду і напруги є оптимальним станом рівноваги між лібідними і агресивними імпульсами. Ця рівновага порушується агресивними імпульсами, а переживання задоволення і фрустрації є могутнім стимулом для лібідозних і деструктивних імпульсів, для любові і ненависті.

Психоаналітики А. Адлер та С. Шпильрейн вказували на наявність потягу до деструктивності, а дослідник В. Штекель зазначав, що ненависть, як різновид агресії, є більш первинною, ніж любов [12]. К. Хорні визначила серед типів особистості агресивний тип, що вороже налаштований до інших людей, які вважаються потенційними ворогами, а довколишній світ сприймається як арена боротьби всіх проти всіх [12].

А. Адлер увів поняття агресивного стимулу як загального основного інстинкту, якому підпорядковуються всі примітивні потяги. Пізніше А. Адлер дійшов висновку, що агресивний інстинкт є засобом подолання перешкод, які виникають на шляху до поставленої мети, способом адаптації [1].

До вагомих неусвідомлених детермінант агресії З. Фрейд відносив перешкоди на шляху до реалізації лібідо, А. Адлер – прагнення до влади, до переваги над іншими, у класичному психоаналізі, агресія тлумачиться як поведінка, метою якої є нанесення шкоди якомусь об'єкту або людині. Вона виникає тоді, коли з різних причин не реалізуються окремі неусвідомлені вроджені потяги, що збуджують агресивну енергію, енергію знищення.

Агресивна поведінка пов'язана з цілою низкою різних об'єктивних та суб'єктивних факторів, серед яких варто виділити ті, що мають індивідуально-психологічний характер.

Таким чином подальша розробка проблеми виникнення підліткової агресії пов'язана з визначенням суттєвих взаємозв'язків та співвідношень між механізмами які створюють психофізіологічні передумови для формування, становлення та розвитку тих індивідуально – психологічних особливостей особистості підлітка та змін у статеворольовому розвитку, що сприяють прояву дезадаптивних форм поведінки зокрема агресивних намірів та дій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адлер А. Теория и практика индивидуальной психологии: Лекции по введению в психотерапию для врачей, психологов и учителей / А. Адлер. – М.: Изд-во Института Психотерапии, 2002. – 214 с.
2. Антонян Ю.М. Психология преступника и расследован: преступлений / Ю.М. Антонян, М.И. Еникеев, В.Е. Эминов. – М.: Юристъ, 1996. – 257 с.
3. Бэрн Р., Ричардсон Д. Агрессия / Р. Бэрн, Д. Ричардсон. — СПб: Питер, 2001. — 352 с
4. Данилова Р.А. Рос. физиол. ж. / Данилова Р.А., Рудько О.И., Короткова Т.М., Обухова М.Ф., Ашмарин И.Ш. . – 2000. – Т. 86. – С. 1167-1174.
5. Ильин Е.П. Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины/ Е.П. Ильин. – М., 2003.
6. Масагутов Р.М. Соотношение уровней тестостерона и кортизола с показателями агрессивности подростков / Р.М. Масагутов // Российский психиатрический журнал. – 2001. – № 5. – С. 36-40.
7. Максименко С.Д. Психология в соціальной та педагогічній практиці / С.Д. Максименко. – К.: Наукова думка, 1999. – 236 с.
8. Бузало П. Підприємництво, господарство і право / П. Бузало. – 2006. – №10. – С.104-108.
9. Попова Н.К. Серотонин мозга в генетически обусловленном защитном поведении / Н.К. Попова // Журн. высш. нервн. деят. – 1997. – Т. 47. – С.350-357.

10. *Попова Н.К.* Серотонин и поведение / Н.К. Попова, Е.В. Науменко, В.Г. Колпаков. – Новосибирск: Наука, 1978.
11. *Спринська З. В.* Співвідношення агресивної поведінки та ціннісних орієнтацій особистості / З. В. Спринська. – Львів, 2008.
12. Энциклопедия глубинной психологии / Хайнц Хензелер. – К.: "Когито-Центр", 2006. – 752 с.
13. *Ф. Отто Кернберг* Агрессия при расстройствах личности и перверсиях / Ф. Отто Кернберг. – М.: "Класс", 1998.

Подано до редакції 02.09.09
